

UOT 81-116.6

ALT QATDA AMBIGUITY (İKİMƏNALILIQ) VƏ ONUN MÜƏYYƏNLƏŞMƏSİ KRİTERİYALARI

KƏRİMOVA VALİDƏ SABİR qızı

Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan, doktorant

kerimovavalide@yahoo.com

Açar sözlər: Noam Xomski, alt qat strukturu, alt qatda ambiguity, sintaktik strukturlar.

XX əsr dilçilik nəzəriyyəsinin ən görkəmli simalarından biri Noam Xomskidir. O, dilçilik elminə gətirdiyi unikal yeniliklərlə məşhurlaşmış və hətta müasir dilçiliyin atası adlandırılmışdır. N. Xomski həm də böyük səs-küyə səbəb olmuş Transformasional Törəmə (Generativ) Qrammatika (TGG) nəzəriyyəsi ilə məşhurdur. Bu nəzəriyyədə o, Universal Qrammatika (UG) adlandırdığı dilin kortəbii biliklərindən istifadə etməklə, cümlələri yaradan əqli bacarığı xüsusi olaraq vurğulayır. N. Xomski yazırdı ki, “Transformasional Generativ Qrammatika (TGG) söyləyənin, əslində, hansı biliyə malik olmasına işarə etməyə çalışır” [5, s. 247].

N. Xomskinin xüsusi fəlsəfəsi “Xomski iyerarxiyası” kimi də məşhurdur. N. Smit onun haqqında öz fikirlərini belə izah edir: “O, dilçilikdə inqilab etmişdir – anadangəlmə ideyalar nəzəriyyəsinə “diriltmiş”, həqiqi müəyyən materiyani nümayiş etdirmişdir; o, keçmişdə qalan və pis səda doğuran rəsonans ideyaları bərpa etmiş; və qeyri-şüuri biliyin hər şeyin əsasında durduğunu təmin etmişdir” [11, s. 479]. K. Uayza görə, N. Xomskinin “dil filosofu” olması, onun “dilçi” olmasından daha çox nəzərə çarpırdı. V. Likano “Dil fəlsəfəsi”nə yazdığı ön sözdə deyirdi: “Müasir Giriş”-də qeyd olunur ki, son qırx ilin ən mühüm hadisəsi dil filosoflarının qrammatikaya və sintaksisə diqqət yönəltmələridir ki, bu da formal nəzəri dilçilər tərəfindən formulə edilmişdir. N. Xomski isə bu inkişafın avanqardı (öndə gedəni) idi. Onun əsəri hələ də aktualdır” [12, s. 317].

N. Xomskinin sintaksis haqqında erkən əsərlərinin konseptual əsasları filosoflar arasında həddən artıq böyük nüfuzla malik idi. Onun analitik fəlsəfədə alt və üst qatları fərqləndirməsi, Rasselin cümlənin xarici görünüşü çox zaman onun əsl strukturunu maskalayır şəklindəki təsvirlər nəzəriyyəsinə qayıdaraq, belə görünür ki, ənənə ilə yaxşıca qaynayıb qarışmışdır. “Sintaksis nəzəriyyəsinin aspektləri” əsərində göstəriləndiyi kimi, generativ qrammatika iki səviyyəyə bölünür: alt qat və üst qat. Belə ki, qrammatikanın sintaktik komponenti hər bir cümlə üçün alt strukturunu göstərməlidir ki, bu, onun semantik şərhini müəyyən edərək üst strukturu yəni, onun fonetik şərhini ifadə etsin. Birinci semantik komponentlə, ikinci fonoloji komponentlə şərh olunur. Ehtimal etmək olardı ki, alt və üst strukturlar həmişə bərabər olacaqlar. Transformasional qrammatikanın mərkəzi ideyası ondan ibarətdir ki, bu strukturlar ümumiyyətlə fərqlidir və yüksəklik strukturu bir çox müəyyən formal əməliyyatların, daha elementar növ obyektlərin tətbiqinə məruz qalır ki, bunlar “qrammatik transformasiyalar” adlanır. Əgər bu düzdürsə, o zaman sintaktik komponent hər bir cümlə üçün dərinlik və yüksəklik strukturları yaratmalı və onları bir-biri ilə uyğunlaşdırmalıdır.

N. Xomskinin təklif etdiyi törəmə modeli çərçivəsində cümlələrin alt və üst strukturuna dair konseptual bir yanaşma tətbiq olunur. [8, s. 270] O, həmçinin qeyd edir ki, “üst quruluş birbaşa eşitdiyimiz və oxuduqda qəbul etdiyimiz strukturdur. Alt struktur isə söyləyənin mənası ilə bağlıdır. Eyni zamanda üst və alt struktura malik olan cümlələr də var. Bundan başqa, üst quruluşdan ibarət iki alt semantik strukturlu (yəni semantik şərhin iki variantlarından ibarət) ifadələr də mövcuddur. Eyni zamanda, alt struktur cümlənin mənasını təşkil edir və üst struktur bu mənanın səs və ya qrafik tərzidir”. [7, s. 450]

Tədqiqatın əsas məqsəd və vəzifəsi. Təqdim edilən tədqiqat işinin əsas məqsəd və vəzifələrindən biri də dilçiliyin terminoloji repertuarında “alt və üst qat strukturları” anlayışının yaranması və ilk dəfə elmə gətirən alimi tanıtmadır. Belə ki, “alt və üst qat strukturları” anlayışı dilçiliyin terminoloji repertuarında 50-ci illərin sonunda yaranmışdır. Rus qrammatisti professor L.S. Barxudarova görə, “alt və üst qat anlayışları ilə bağlı olan “daxili” və “xarici” qrammatika anlayışı ilk dəfə elmə Ç. Hokket tərəfindən 1958-ci ildə gətirilmişdir. [2, s.15-16] Transformasional qrammatikada üst qat strukturu cümlənin xarici forması adlandırılır. Alt qat strukturundan fərqli olaraq (cümlənin mücərrəd təmsil olunması), üst qat strukturu danışla bilən və eşidilən cümləyə uyğun gəlir. Üst qat strukturunun konsepsiyasının modifikasiya edilmiş versiyası (surface-üst) S – struktur adlanır. Transformasional qrammatikada alt qat strukturu söz-struktur qaydalarının köməyi ilə düzəlir və üst struktur bir sıra dəyişikliklər nəticəsində alt qat strukturundan törəyir. Buna baxmayaraq, “eyni cümlə və ya fraza ikisəviyyəli strukturadan ibarət ola bilər: alt və üst qatlardan”. [2, s. 176]

Alt və üst strukturun formalaşması. Dilin iki tərəfi mövcuddur: daxili və zahiri. Bu baxımdan cümləni hansı üsulla fikri ifadə etməsi onun fiziki görünüşü nöqtəyi-nəzərindən, başqa sözlərlə semantik və ya fonetik şərhəlməsi baxımından öyrənmək olar.

Yeni terminologiyayı istifadə edərək biz müəyyən edilmiş fərqləri cümlənin “alt struktur” və “üst struktur” arasında fərqlər kimi formalaşdırma bilərik. Birincisi cümlənin semantik şərhəlməsini təyin edən mücərrəd baza strukturudur, ikincisi isə onun fonetik şərhəlməsini müəyyənləşdirən və həqiqi fikrin fiziki, qavranılan və ya icra edilən forması ilə bağlı olan vahidlərin üst quruluşudur. Bu terminləri işlədərək biz “Kartezian” dilçiliyinin ikinci əsaslı müddəasını ifadə edə bilərik: alt və üst strukturlar mütləq oxşar olmalı deyil. Cümlənin semantik cəhətdən şərhəlməsi üçün vacib olan baza təşkili onun konkret komponentlərinin real düzülüşündə və qruplaşdırılmasında bilavasitə özünü göstərməyə də bilər.

“Bu strukturları izah etmək üçün adlı mötərizələrdən (labeled bracketing) istifadə olunur. Bu mötərizələr cümləni elementlər sırasına bölür və bu elementləri müəyyən kateqoriyalara ayırır”. [1, s.18] Beləliklə, /She loves cats/ (O, pişikləri sevir) cümləsini aşağıdakı kimi təsvir edə bilərik: (S(NP(N cats) NP(VP(V loves) V(NP(N cats)N)NP)VP)S).

Yuxarıda verilən cümlənin iki alt struktur var. Bu struktur cümlənin nüvə strukturundan fərqlidir. Birinci alt struktur ismi söyləmdir (NP), yəni /she loves/, ikinci alt struktur isə feili söyləmdir (VP), /loves cats/. Və gördüyümüz kimi, verilən cümlə adlı mötərizələrə bölünüb və cümlənin elementləri isə iki əsas kateqoriyaya ayrılıb, yəni ismi söyləm (NP) və feili söyləm (VP).

Alt struktur anlamı. Törəməyönümlü alt strukturun konsepsiya növü U.L. Çeyfin “semantik struktur” konsepsiyasına aiddir. Ona görə, “danışan ilk öncə semantik struktur törədir (yaradır) və məhz semantik struktur gələcəkdə (sonra) baş verən hadisəni müəyyən edir”. [3]

Qeyd etməliyik ki, alt strukturun “generativ” və “qeyri-generativ” şərhələri arasında dəqiq sərhəd yoxdur. Bəzi müəlliflər, alt struktur “müjərrəd struktur sxem” kimi təyin edərək, qeyd edirlər ki, “müjərrəd struktur sxemi” anlamı, “yaranma nümunəsi”, “alt cümlə” anlamı ilə eynidir.

60-cı illərin birinci yarısından başlayaraq alt struktur anlamı N. Xomskinin 1950-ci illərdəki işlərində transformasional törəmə haqqında dönüş nöqtəsini bildirmək üçün istifadə olunan “nüvə cümləsi” anlamını əvəz edən generativ nəzəriyyənin ən vacib anlamına çevrilmişdir. Alt struktur anlamı generativ nəzəriyyə ilə assosiyasiya olunduğu üçün N. Xomskinin əsərlərində bu anlamın şərhə ilə tanış olaq. N. Xomski bu anlamını “Por-Royal nəzəriyyəsi”-nə istinad edərək şərh edir. N. Xomski yazır ki, “bu nəzəriyyə təsbit edir ki, alt strukturun əsasını təşkil edən dil formalarının absrtrakt təşkili idrakla (ağılla) bağlıdır, lakin onun üst strukturadan gələn siqnalı bədən orqanları tərəfindən qavranılır.

N. Xomski alt struktur “təsviri” metodla təyin edir. O yazır: “A wise man is honest” cümləsindəki üst struktur bu cümləni subyektə, yəni “A wise man”, və predikata is “honest”-ə bölə bilər. Lakin alt struktur bir az fərqli olacaq [6, s. 160]. Belə ki, üst atributiv struktura (A wise man),

alt struktura isə (A man is wise) uyğun gəlir. Bunun hansı səbəbdən bu cür olmasını N. Xomski izah etmir. Bunun izahını, görünür, “Por-Royal nəzəriyyə”-sində tapmaq olar. N. Xomskinin təqdimatından aydın olur ki, alt struktur üst strukturadan – bəzi səs törəməsi vasitəsilə transformasional dəyişikliklə bağlı yaranan ağıl törəməsidir. N. Xomskinin təqdimatında alt struktur cümlə mənasının formalaşmasını bildirir, üst struktur isə – bu mənanın səsli tərəfini bildirir. Belə ki, alt struktur səsdən və ya sözdən öncə törəmə kimi nəzərdə tutulur, baxmayaraq ki, N. Xomski alt strukturu nümayiş etdirərkən onu kifayət qədər real sözlərin əlaqəsi kimi tədim edir. Bəzən alt struktur üst formada daha yaxşı ifadə olunur. “God that is invisible created the world which is visible” (Görünməyən Allah, görünən dünyanı yaradıb). Buna baxmayaraq, alt strukturun gerçəkliyi – gizli zehni reallıqdır, mülahizənin fikri müşayiətidir. O, üst formanın sadə, birmənalı yolla ona uyğun olub-olmamasından asılı deyil.

XVII-XVIII əsrlərdə ifadənin semantik məzmunu ilə səs tərəfinin quruluşu arasında münasibətləri təhlil etmək cəhdləri bir çox cəhətlərdən uğursuzluqla nəticələndi, belə ki, müasir dilçilər onları daha çox keçən əsrin dilçilərinin uğursuzluğuna görə deyil, qarşılıqlı qoyduqları məqsədə görə qəbul etmirlər. Beləliklə, dilçilikdə “alt struktur” anlayışının müxtəlif şərhələrini müəyyən etmiş olduq. N. Xomskinin törəmə dilçiliyinə “alt struktur” anlayışı altında üst strukturun - söz birləşmələri və cümlələrin törəməsinə xidmət edən hər hansı bir semantik və ya anlamlı yaranmaları (törəmələri) anlayaraq hər iki strukturun spesifik xüsusiyyətlərini müəyyən etdik və fərqləndirdik. Bu məsələ ilə bağlı nəinki N. Xomskinin, həmçinin “Por-Royal qrammatika”nın da cümlənin alt qatının müəyyənəlmə kriteriyalarını və fikirlərini də nəzərdən keçirdik.

Bəzi hallarda dinləyənlər bir cümlənin iki və ya daha çox mənaya malik olduğunu qeyd edir, yəni onlar bir cümlənin mənasını müxtəlif cür şərh edir. Buna baxmayaraq, normal diskursda insanlar eşitdiyi cümlənin birdən artıq mənasını qəbul etmir; baxmayaraq ki, bir çox gündəlik istifadə olunan cümlələr əslində ikimənalıdır.

Alt və üst struktur ikimənalılığı (ambiguity). Alt və üst struktur ikimənalılığı (ambiguity) arasında sintaktik fərq nəzəri və analitik əsaslarla şərtlənir. Dilçilər tərəfindən iki növ ikimənalılıq seçilir: leksik ikimənalılıq və sintaktik ikimənalılıq. Leksik ikimənalılıq (ambiguity) homofonlara aiddir, yəni birdən artıq mənaya malik olan fonoloji formaya. Məsələn, İngilis dilində \ber\ sözü həm “bare” (feil və sifət), həm “bear” (isim), həm də “bear” (iki mənə daşıyan feil) bildirir. Çox vaxt bu formaya cümlədə rast gəlinərsə, onun potensial mənalarının biri və ya bir neçəsi sintaktik və semantik səbəblərə görə cümlədən avtomatik olaraq silinir. “Tom could not bear the sound of this type” cümləsində \ber\ sözünün nominal və adektiv (sifət) mənaları silinir (düşür). Buna baxmayaraq, digər cümlələrdə leksik ikimənalılıq potensial olaraq saxlanılır. Məsələn, “She could not bear the animals” cümləsində \ber\ sözünün sintaktik funksiyası feildir.

İkinci növ ikimənalılıq, sintaktik ikimənalılıq, budaq cümləsində iki və ya artıq mənə bildirir. Məsələn, “Ariq (incə) həkimin qızı evdə qaldı” cümləsində struktur cəhətdən ikimənalıdır, çünki “arıq (incə)” sözü həm “həkim”, həm də “qız” sözünə aid ola bilər. Struktur ikimənalılığa sözlərin zənciri (ardıcılığı) müxtəlif üsulla qruplaşdırılan cümlələrdə və ya müxtəlif qrammatik funksiya daşıyan sözlərdə rast gəlmək olar.

Struktur ikimənalılıq linqvistik nəzəriyyədə böyük rol oynamışdır. “Transformasional törəmə nəzəriyyə”də [4, s.240; 5, s.247] struktur ikimənalılığın (ambiguity) spesifikasiyası qrammatik konstruksiyanın vacib şərti hesab olunur. Transformasional ədəbiyyatda struktur ikimənalılığın iki növü seçilir: üst struktur ikimənalılığı və alt qat struktur ikimənalılığı. Transformasional terminlə desək, üst struktur ikimənalılığına iki müxtəlif üsulla mötərizəyə alınan üst struktur ardıcıl olan cümlələrdə rast gəlmək olar. Üst struktur ikimənalılığı yuxarıda verilən misal (“Ariq (incə) həkimin qızı evdə qaldı”) nümayiş etdirir. Digər tərəfdən, alt struktur ikimənalılığı xüsusi konstituentlərin oynadığı funksiya və ya qrammatik rollarda müxtəlif mənə daşıyan cümlələrə aiddir. Alt struktur ikimənalılığına digər misallar gətirək: “Ata oğlunun içməyi dayandırmasını əmr etdi” iki mənə daşıya bilər. Birinci mənə bildirir ki, “Ata oğlunun içməyi dayandırmasını əmr etdi”. İkinci mənə

isə “Ata oğluna içməyə mane olmağı tövsiyə etdi” anlamına gəlir. Birinci mənaya görə, güman edilir ki, oğul içir və içməyi dayandırılmalıdır. Bu söyləmin alt struktur ikimənalılığı NP-dən (yəni ismi söyləmdən) ibarətdir: “dayandırmaq” və “içmək” feillərinin subyekt kimi “oğul” sözü ismidir. İkinci mənaya görə, güman edilir ki, digərləri içki içir və oğulun vəzifəsi onların qarşısını almaqdır. İkinci misal alt struktur ikimənalılığı NP-dən (ismi söyləm) ibarətdir, lakin “oğul” sözü “dayandırmaq” feilinin qrammatik subyektidir, “içmə” feilinin subyektidir isə kimsə müəyyən olmayan bir şəxsdir (NP-də, yəni ismi söyləmdə).

Alt struktur ikimənalılığı müəyyən cümlədə mübtədə və vasitəsiz tamamlıq kimi qrammatik əlaqələrin müxtəlif şərhələrindən asılıdır, lakin üst struktur ikimənalılığı ümumiyyətlə fərqli sözlərin qruplaşması və həcmi ilə bağlıdır. N. Xomski, C. Fodor, D. Makkey və başqa alimlərə görə, alt sintaktik ikimənalılığa malik olan cümlələr iki üst breketinqdən (bracketing) ibarət ola bilməz. Lakin dilçilər mübahisə edir ki, məna fərqləri yalnız alt sintaktik struktur səviyyəsində təmsil oluna bilər, çünki transformasional nəzəriyyədə sintaktik cəhətdən müəyyən olunmuş subyekt və vasitəsiz tamamlıq kimi qrammatik əlaqələr alt struktur səviyyəsində təmsil olunur. Bu nəzəriyyədə struktur ikimənalılıq, alt strukturlardan yeganə üst strukturuna transformasiya olunan bir hadisə kimi görünür. Yuxarıda verilən misala nəzər salaraq, “Ata oğluna içməyi dayandırmağı əmr etdi” cümləsində, ikimənalılıq (ambiguity) “Ata əmr etdi ki, içmək dayandırılın” budaq cümləsindədir. Transformasional nəzəriyyə təklif edir ki, hər ikisi feil kimi təhlil olunan “dayandırmaq” və “içmək” sözləri ilə budaq cümləsi üçün bir və yeganə səthi struktur breketinqi mövcuddur. Lakin alternativ nəzəriyyədə bu budaq cümləsi üçün iki səthi struktur breketinqi mövcuddur. Yəni “içməyi dayandırmaq” mürəkkəb vasitəsiz feil kimi nəzərə alınır və “oğul içməyi dayandırdı” söyləminin mənasına paraleldir. Əslində, Z. Hərrisin tanınmış nəzəriyyəsinə görə, “sintaktik təmsilçinin yalnız bir səviyyəsi mümkündür” [9]. Görünür ki, Z. Hərrisin metodundan istifadə, əslində, fərqli səthi strukturların dərin struktur ikimənalılığı adlanan hallar üçün nəzərdə tutulur. Bu linqvistik nəzəriyyəyə görə, struktur ikimənalılığın iki növü arasındakı fərq alt və üst qatları məsələsi deyil, çünki hər iki növ səthi breketinq səviyyəsində təmsil olunur.

İngilis dilindəki istənilən cümlə bilavasitə tərkib hissələrinə ayrılma bilər. Bundan başqa, cümlənin sadəcə olaraq bilavasitə tərkib hissələrinə ayrılması çox məlumatı təmin etmir. Lakin buna baxmayaraq, bu, bəzi hallarda aydınlaşdırıcı ola bilər. Məsələn, müəyyən növ çoxmənalılığın, məna fərqlərinin bilavasitə tərkib hissələrinin təhlilinin iyerarxik strukturundakı fərq ilə əlaqəli olduğunu göstərə bilər. Bu cür iyerarxik strukturu aydınlaşdırmaq üçün, bu barədə F.Palmer [10, s.540] tərəfindən gətirilmiş nümunəyə istinad edək: 1-yaşlı kişi və qadın (the old man and woman);

Yuxarıdakı (1)-in çoxmənalılığı onun ya (a)-“Yaşlı kişilər və qadınlar” ya da; b-“Yaşlı kişilər və yaşlı qadınlar” kimi dəyişdirilməsi ilə aydın şəkildə göstərilmişdir. Diqqət yetirək ki, “və” kimi bağlayıcı ilə binar üzvləndirmə üçün əsaslandırılmanın verilməsi çətinlikdir, çünki “kişilər və qadınlar” ilə müqayisədə “kişilər” və “və qadınlar” variantına üstünlük verilməsi üçün heç bir səbəbin olmadığını görürük və görünür, cümləni üç hissəyə ayırmaqlıyıq.

Analoji qaydada, biz aşağıdakıların çoxmənalılığını fərqləndirə və ya həll edə bilərik: 1- Asian cotton shirt. (1. Asiya pambıq köynəyi. 2. Asiya pambığı köynəyi). İlk kəsimi "Asiya" (Asian)-dan sonra etməklə: a-Misirdə istehsal olunmuş pambıq köynək; və ya "pambıq"-dan sonra etməklə, məsələn: b-Asiya pambığından hazırlanmış köynək. Lakin aşağıdakı cümlə: 2- “She looked over my shoulder”. (1. O mənim çiyinə baxdı. 2. O mənim çiyinin üzərindən baxdı) daha az aydındır və çoxmənalılığı yaradan fakt odur ki, əgər ifadə edilməsi nəzərdə tutulan fikir “çiyini müayinə edən həkim”dirsə, ikinci hissə “baxdı” (look over) və “mənim çiyinə”nin arasında edilir. Ona görə belə edirik ki, “baxdı” (look over) təsirli qoşmalı feil, “mənim çiyinə” isə vasitəsiz tamamlıqdır. Lakin əgər sadəcə olaraq “kiminsə baxdığı istiqamətə” istinad edilirsə, o zaman bölünmə adi feil olan “baxdı” (looked) və məkan bildirən sözünü tərkibi olan “mənim çiyinin üzərindən”in (looked over my shoulder) arasında aparılmalıdır.

Beləliklə, aydın oldu ki, söyləmin qrammatik quruluşunun «alt» və «üst» qatlarının qarşılıqlı münasibəti müxtəlif ola bilər. Bəzi söyləmlərdə dilin «alt» və «üst» qatlarının struktur münasibətləri birbaşa və birmənalı olur və onların üst qrammatik quruluşundan onun «alt» quruluşuna keçid heç bir çətinlik yaratmır. Lakin başqa frazalarda bu qarşılıqlı münasibətlər artıq daha mürəkkəb olur, bəzən isə ziddiyyətlidir və üst qrammatik quruluşlardan «alt» strukturlara keçid xüsusi səy tələb edir; bu, bir frazanın digərinə keçidi ilə əlaqədar irəli sürülmüş transformasiyalarla bağlı olur və bu frazanı «alt» qrammatik quruluşlara yaxınlaşdırır.

Tədqiqat metodu. Tədqiqat işində bütöv sistemli təhlil prinsipi, xüsusilə diskriptiv (təsviri) metod əsas götürülmüşdür. N. Xomskinin sintaktik təlimində cümlənin alt və üst qatlarının nəzəri məsələləri diqqətə alınmış və kompleks şəkildə araşdırılmışdır.

Nəticə. Cümlələrin nə üçün çoxmənalı olmamasının səbəbi odur ki, feilin ardınca gələn elementlər təyinedici sinfə: ya sifətə, ya da zərfə aiddir. Sintaktik çoxmənalılıq cümlələrin birdən çox formada məqsədəuyğun olaraq izah edilə bilən və ya birdən daha çox mənanı ifadə etmək üçün məqsədəuyğun olaraq izah edilən xüsusiyyətidir. İki nitq hissəsinə və ya omonimlərə malik olan bir söz çoxmənalılığa malik ola və yaxud olmaya bilər. Sintaktik çoxmənalılıq tək-tək sözlərin bir neçə fərqli mənalarından deyil, cümlənin sözləri və budaq cümlələri arasındakı əlaqədən və onunla ifadə edilən cümlə strukturundan dolayı yaranır. Oxucunun birdən daha çox mümkün struktura malik eyni cümləni məqsədəuyğun şəkildə izah etdiyi zaman mətn “çoxmənalıdır” və “sintaktik çoxmənalılıq” tərifinə uyğundur.

Sintaktik çoxmənalılıq “semantik” çoxmənalılıq ilə qarşılaşdırıla bilər. Birinci bütöv cümlənin əsas strukturunun aşkar edilməsini, sonuncu isə cümlə daxilindəki ayrı-ayrı sözlərin təyin edilməsi üçün çoxsaylı üsulları təsvir edir.

Aparılan tədqiqat işindən belə bir nəticəyə gəlirik ki, ikimənalılıq nəinki cümlənin alt qatında, həmçinin üst qatında da mövcuddur. Alt qatda ikimənalılığın əsas müəyyənləşmə kriteriyalarına söz, söyləm və ya cümlənin birdən çox məna daşması aiddir. Gətirdiyimiz çoxsaylı misallar sübut etdi ki, bir söz və ya hətta cümlə bir neçə leksik mənaya malik ola bilər və bu da dil daşıyıcısı üçün çətinlik yarada bilər. Əsl dil daşıyıcısı üçün birmənalı olan cümlə və ya söyləm adi dili mənimsəyən üçün çətinlik yarada bilər. Bunun üçün dili mənimsəyən şəxs həm alt qatın, həm də üst qatın qarşılıqlı əlaqəsini qurmağı bacarmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Veysəlova A.N. Noam Xomskinin dil nəzəriyyəsinin əsasları: avtoref. f.e.f.d. Bakı: 2009, s. 18
2. Вопросы языкознания. М.: Наука, 1976, с. 176
3. Шлегель Ф. История древней и новой литературы // Шлегель Ф. Эстетика. Философия. Критика. М.: Искусство, 1983. (Т. 2. Aarsleff 1964 – Leibniz and Locke on Language // American Philosophical Quarterly, 1964. Vol. 1. №3. pp. 1-24
4. Chomsky N. Syntactic Structures. The Hague: Mouton, 1957, p. 240
5. Chomsky N. Aspects of the Theory of Syntax. Cambridge, Massachusetts: The M.I.T. Press Massachusetts Institute of Technology. 1965, p. 247
6. Chomsky N. Language and Mind. New York: Harcourt Brace & World, Inc., Language and Mind, 3rd ed. Cambridge University Press, 2006, p. 160
7. Chomsky N. The Science of Language. Cambridge: Cambridge University Press, 2012, p. 450
8. Cook V. J., Newson M. Chomsky's Universal Grammar: An Introduction (2nd edition), Oxford: Blackwell Publishers, 1996, p. 270
9. Harris Z. S. Co-occurrence and Transformation in Linguistic Structure // Language. 1957. Vol.33. pp. 283-340. Перепечатано в [Fodor, Katz 1964]. (Рус. пер.: Хэррис З. Совместная встречаемость и трансформация в языковой структуре // Новое в лингвистике. Вып. 2. М.: ИЛ, 1962.
10. Palmer F. Grammar; London: Hazell Waston & Viney, 1984, p. 540

11. Smith N. Chomsky: Ideas and Ideals, Cambridge: Cambridge University Press, 1999, p. 479
12. Wise Ch. Chomsky and Deconstruction: The Politics of Unconscious Knowledge, New York: Palgrave Macmillan, 2011, p. 317
13. Richard Nordquist, Surface Sturcture (Generative Grammar), <https://www.thoughtco.com/surface-structure-transformational-grammar-1692009> (online article)
14. Richard Nordquist, Transformational Grammar (TG) Definition and Examples, <https://www.thoughtco.com/transformational-grammar-1692557> (online article)

РЕЗЮМЕ

ДВУЗНАЧНОСТЬ В ГЛУБИННОЙ СТРУКТУРЕ И ОПРЕДЕЛЕНИЕ ЕГО КРИТЕРИЕВ

Каримова В.С.

Ключевые слова: *Ноам Хомский, глубинная структура, двузначность в глубинной структуре, синтаксическая доктрина*

В представленной статье исследуется концепция глубинной структуры предложения в синтаксической доктрине Ноама Хомского, одного из самых влиятельных лингвистов 20-го века и одного из лидеров лингвистической теории на сегодняшний день. Иерархия Н.Хомского сформировалась в результате последовательных исследований на протяжении полувека. Автор широко использовал материалы на азербайджанском, русском и английском языках, чтобы подтвердить эти теоретические идеи. В статье, в первую очередь, подробно объясняется глубинная структура как основная форма предложения, особенности и роль глубинной структуры в овладении языком, его применение в таких правилах, как вспомогательная инверсия и вайфронтинг. В представленной статье впервые в азербайджанской лингвистике была изучена глубинная структура предложения и неоднозначность в глубокой структуре и критериях его определения, а также взаимодействие между поверхностными и глубокими слоями языка.

SUMMARY

AMBIGUITY IN DEEP STRUCTURE AND ITS EXPOSURE CRITERIA

Karimova.V.S.

Key words: *Noam Chomsky, deep structure, ambiguity in deep structure, syntactic structures*

The presented article studies the concept of the deep structure of a sentence in the syntactic doctrine of Noam Chomsky, one of the most influential linguists of the 20th century and one of the leaders of linguistic theory to date. The M. Chomsky hierarchy has been formed as a result of consistent research for half a century. The author has widely used materials from Azerbaijani, Russian and English to confirm these theoretical ideas. The article primarily explains in detail deep structure as the principal form of a sentence, the specific features of the deep structure, the role of deep structure in language acquisition, its application before the rules, such as auxiliary inversion and wh- fronting. With the presented article for the first time in the Azerbaijani linguistics, the deep structure of the sentence and ambiguity in deep structure and its determination criteria, also the interaction between the surface and deep layers of the language have been studied.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	25.03.2019
	Son variant	25.09.2019